

Immensum v kontextu Leibnizovy korespondence s Clarkem*

Kateřina Lochmanov

Jak se domnívá Grant, Leibniz byl mezi prvními, kdo se v novověku pokusili oddelit prostor od Boha, a osvobodit tak diskusi ohledně prostoru od otzelek teologických.¹ Slouen Boha s prostorem, jak jej provedli Henry More i Isaac Newton, by totiž, prdv se Hartz, mlo katastrofick důsledky.² Vzhledem k tomu, že zkrátka dn stvořen monáda není od prostoru izolována do takov míry, do jak je od něj izolován samotn Bh,³ nemohlo podle nich oznaen prostoru za nekonen v rámci Leibnizova systému nijak souviset s Bohem.⁴ Na rozdíl od Clarke, pro n byl prostor pmo Boží vlastností, tak pro Leibnize podle jejich soudu představoval pouh souhrn relací či pouh *ens rationis*, podobn jako je tomu v ppd matematických záležitostí obecn.⁵

Zatímco se tedy Leibniz djn spokojil s (dle Vailatiho tradičním) pojetím Boha coby substanciální vyčleněného z prostoru i času, Clarke to považoval za pnemenm nenahldnuteln a pnehorm zcela

* Tato studie byla zpracována v rámci řeen projektu SGS03/FF/2019-2020: Bl místa din a současnosti filozofie: Osobnosti a témata na okraji kánonu.

¹ Edward GRANT, *Much Ado About Nothing: Theories of Space and Vacuum from the Middle Ages to the Scientific Revolution*, Cambridge: Cambridge University Press, 1981, s. 261–264.

² Glenn HARTZ, *Leibniz's Final System: Monads, Matter and Animals*, London: Routledge, 2007, s. 61.

³ Norman FENTON, *A New Interpretation of Leibniz's Philosophy: With Emphasis on His Theory of Space*, Dallas: Paon Press, 1973, s. 150. Srov. t Leonardo Ruz GÓMEZ, *El concepto leibniziano de espacio: La polmica noc Clarke y el newtonianismo*, Pamplona: Ediciones universidad de Navarra, 2014, s. 403.

⁴ GRANT, *Much Ado About Nothing*, s. 262.

⁵ Ezio VAILATI, *Leibniz and Clarke: A Study of Their Correspondence*, New York: Oxford University Press, 1997, s. 109; Nicholas JOLLEY, „Plenitude and Mirrors of God in Leibniz,” in *Tercentery Essays on the Philosophy and Science of Leibniz*, ed. Lloyd Strickland – Erik Vynckier – Julia Weckend, Cham: Springer International Publishing, 2017, s. 111–129, s. 116.

rozporné.⁶ Clarkovy teologické zájmy mu zkrátka nedovolovaly, aby se v rámci korespondence s Leibnizem po vzoru Newtona omezil na čistě fyzikální problémy.⁷ Snad právě proto přisuzují někteří podobně de-teologizující záměry dokonce i Newtonovi, například Stein, jenž coby usvědčující důkaz⁸ uvádí Newtonovo tvrzení, že absolutní ideou rozprostraněnosti disponujeme bez jakéhokoliv vztahu k Bohu, protože jsme uschopnění navzdory uznání její existence předstírat neexistenci Boží.⁹ Úplné prvenství, dodávají, však v tomto ohledu náleželo už Descartovi,¹⁰ neboť právě on byl podle mnohých tím, kdo jako první oddělil látku od ducha.¹¹ A právě důkazu naprosté pomýlenosti této (textové evidenci odporující) interpretace bude celá tato studie zasvěcena.

Za vůbec prvního, kdo v novověku neodvolatelně rozlomil pouto rozprostraněnosti a ducha, by přitom s jistými výhradami zřejmě skutečně bylo možno označit právě Descarta,¹² jehož dualistická bifurkace (Whiteheadův pojem)¹³ byla natolik hluboká, že se následkem toho prostor posléze stal duchovnímu světu pouhou poněkud nežádoucí metafyzikou – čímsi, bez čeho se obejde a vůči čemu nepotřebuje udržovat žádný vztah vůbec. Descartovým současníkům však – a to je zapotřebí zdůraznit – bylo takové pojetí ještě poněkud cizí, neboť se stále ještě cítili povinni tvrdit, že prostor je přeci jen v jistém ohledu vlastností Boží, Bohem samotným nebo s ním alespoň podstatným způsobem souvisí.¹⁴ Vždyť už Henry More Descartovi svého času namítal, že dokonce i Bůh

⁶ VAILATI, *Leibniz and Clarke*, s. 19.

⁷ Leroy LOEMKER, „Introduction: Leibniz as Philosopher,“ in *Philosophical Papers and Letters*, překl. Leroy Loemker, Chicago: University of Chicago Press, 1956, s. 1–62, s. 32.

⁸ Howard STEIN, „Newton's Metaphysics,“ in *The Cambridge Companion to Newton*, ed. Bernard Cohen – George Smith, Cambridge: Cambridge University Press, 2002, s. 271. *De gravitatione* (ISAAC NEWTON, U 109;143).

⁹ HARTZ, *Leibniz's Final System*, s. 61.

¹⁰ Tamtéž, s. 62.

¹¹ I v Descartově případě se ovšem jednalo spíše o pouhou eskalaci dlouhodobějšího trendu nežli o jakkoliv ostrý přelom. Zatímco tak ještě scholastikové věřili, že čísla vystávají výhradně na základě dělení kontinua, a dávali tudíž přednost kvalitám (*Characteristica geometrica*; GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, GP IV,35,§6), nejpозději počínaje Galileem už začaly být kvality omezovány čistě na sféru vědomí, takže fyzikálnímu světu nadále přínáležely už jen časoprostorové vlastnosti (HARTZ, *Leibniz's Final System*, s. 32n.).

¹² Srov. Alfred North WHITEHEAD, *The Concept of Nature*, Cambridge: Cambridge University Press, 2015, kap. 2.

¹³ HARTZ, *Leibniz's Final System*, s. 62.

sám je svým způsobem rozprostraněný a rozprostřený¹⁵ a ani tím, vůči komu se svým argumentem ohledně idey rozprostraněnosti vymezoval Newton, nebyl nikdo jiný než právě Descartes.

Newton sám totiž považoval zakomponování teologických myšlenek do své teorie prostoru za vyložene nezbytné a výhodné.¹⁶ Právě narůstající zájem o teologické a spirituální otázky v průběhu jeho pozdních let byl ostatně zřejmě jedním z hlavních motivů k sepsání inkriminovaného *Scholia*. Dalším z motivů pak mohl být přímo Cotesův požadavek, aby zabránil opětovnému nařčení z k ateismu,¹⁷ jaký přitom Newton sám v rámci *De gravitatione* vytýkal naopak Descartovi. Jednalo se totiž o Descartův pojem rozprostraněnosti identické s tělesem, jež Newton touto cestou napadal: „Tvrdíme-li spolu s Descartem,“ uvedl tamtéž, „že rozprostraněnost je tělesem, neprostíráme očividně cestu k ateismu (...)“¹⁸ Ostatně celé *De gravitatione* není ničím než rozvinutou sérií protiargumentů proti karteziánské přírodní filosofii,¹⁹ na což posléze navázali rovněž další z Newtonových příznivců. Za vůbec nejhorlivějšího z do-

¹⁵ *Dopis od Mora Descartovi* (RENÉ DESCARTES, MD X,181). Descartes odvětil, že Bůh je sice vskutku rozprostraněný co do své síly, neboť je schopen pohybovat hmotou v libovolném bodě, přesto je však od přesné geometrické rozprostraněnosti přisouditelné hmotě esenciálně odlišný (*Dopis Morovi*; RENÉ DESCARTES, MD X,195–197).

¹⁶ Max JAMMER, *Concepts of Space: The History of Theories of Space in Physics*, Cambridge: Harvard University Press, 1970, s. 2.

¹⁷ Tamtéž, s. 112.

¹⁸ „Si cum Cartesio dicamus extensionem esse corpus, an non Atheiae viam manifeste sternimus (...)“ (*De gravitatione*; ISAAC NEWTON, U 109,142n.). Neméně kritický byl v tomto ohledu vůči Descartovi rovněž Leibniz (*Dopis Basnagovi* z roku 1693; GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, GP III,97; *Autres argumens de M. Jaquelot*; GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, GP III,453,§g; *Dopis de Volderovi*; GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, LDV,108). Až do roku 1672 přitom bylo i Leibnizovo vlastní pojetí rozprostraněnosti zatím ještě vesměs karteziánské, neboť ji považoval za jednoduchý, tj. dále neanalyzovatelný atribut tělesa (Dennis Joseph MARTIN, *Leibniz's Conception of Analysis Situs and Its Relevance to the Problem of the Relationship between Mathematics and Philosophy*, Ann Arbor, Michigan: University Microfilms International, 1985, s. 142), což se od něj dozvídáme ještě i roku 1676: „Rozprostraněnost je čímsi převelice jednoduchým.“ [„Extensio est aliquid simplicissimum“ (*Cogitatio non est motus*; GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, DSR 110)]. Nejpозději roku 1691 už však dospěl k závěru, že těleso neboli látka se od pouhé rozprostraněnosti zásadně odlišuje. [„(...) Corps ou (...) la matiere est autre que celle (...) l'étendue“ (*Bez názvu*; GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, GP IV,464)].

¹⁹ Andrew JANIAK, „Introduction,“ in *Philosophical Writings*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004, s. XVIII; Geoffrey GORHAM, „Newton on God's Relation to Space and Time: The Cartesian Framework,“ *Archiv für Geschichte der Philosophie* 93, č. 3 [298] (2011): 280–320.

bových obhájců prostoru coby Božího atributu pak lze mezi newtonovci považovat Josepha Raphsona.²⁰

Jistě, že jen o několik desetiletí později už se podobné pokusy o propojení kosmologie s teologií začaly jevit poněkud staromódně,²¹ tím ovšem nijak nelze zastřít skutečnost, že nejen pro Newtona, ale také pro Clarka, jakož i pro Leibnize byl ještě Bůh dokonce tím vůbec nejdůležitějším komponentem jejich metafyziky prostoru. Zatímco by totiž ohledně Descarta snad skutečně bylo možno potvrdit, že pro něj Bůh neměl s prostorem *de facto* vůbec nic společného (až na to, že je jeho stvořitelem²² a, dodejme, také udržovatelem), pro Leibnize, stejně jako pro Newtona, by něco takového bylo naprosto nemyslitelné. Vždyť právě Bůh byl pro ně garantem reálné existence prostoru: tím, co je na prostoru reálného (Leibniz to nazýval *immensum* či *expansum*), totiž není nic jiného nežli Bůh samotný pojatý jakožto všudypřítomný (*quatenus cogitatur ens ubique*).²³

1. LEIBNIZ A IMMENSUM

Tím, na čem se podle Hartze a Covera shodují takřka veškeré tradiční interpretace Leibnizovy metafyziky prostoru, je předpoklad, že se jedná o nanejvýš dvouúrovňové metafyzické schéma,²⁴ sestávající typicky z říše monád, tj. z metafyziky, a dále z předmětů každodenní zkušenosti, jimiž se zabývají vědy obecně, zejména pak fyzika.²⁵ Vzhledem k tomu, že jsou navíc fyzikální tělesa v Leibnizově pojetí obvykle považována za pouhé fenomény, funkce učinit tělesa alespoň opodstatněnými, bývá, dodejme, v takovém případě vyhrazena právě monádám. Z prostoru, jenž je zcela identický s tělesy, se tak na základě toho stává pouhý opodstatněný fenomén. Jen poměrně malé množství leibnizovských badatelů

²⁰ Vincenzo DE RISI, *Geometry and Monadology: Leibniz's Analysis Situs and Philosophy of Space*, Berlín: Birkhäuser, 2007, s. 564, pozn. 86.

²¹ Bertoloni Domenico MELI, *Equivalence and Priority: Newton versus Leibniz*, Oxford: Clarendon Press, 1993, s. 191.

²² HARTZ, *Leibniz's Final System*, s. 62.

²³ DE RISI, *Geometry and Monadology*, s. 56. Srov. *De origine rerum ex formis* (GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, DRS 78n.).

²⁴ Glenn HARTZ – Jan COVER, „Space and Time in the Leibnizian Metaphysics,“ *Nous*, č. 22 [494] (1988): 493–519.

²⁵ Nicholas RESCHER, *Leibniz: An Introduction to His Philosophy*, Totowa: Rowman and Littlefield, 1979, s. 65.

přítom podle Anapolitana uznává, že je zapotřebí rozlišovat nikoliv úroveň dvojí, nýbrž rovnou trojí.²⁶ Jinými slovy: jak se v rámci této studie pokusím prokázat, monády samotné zdaleka nebyly tím jediným, co lze na Leibnizově jinak čistě fenomenálním prostoru považovat za reálné.

Leibniz totiž kromě monád a rozprostraněnosti coby pouhého fenoménu dělitelného na jednotlivé části rozlišoval ještě rozprostraněnost o sobě (*per se*) neboli *immensitu*, rovněž nekonečnou, avšak nedělitelnou a věčnou. *Immensita* zkrátka podle něj odpovídá věčnosti, a jelikož ani věčnost *per se* nenazýváme sukcesí, ani rozprostraněnost *per se* neboli *immensitu* nenazýváme rozprostraněností obdařenou částmi.²⁷ Dokonce i části fenomenálního prostoru jsou navíc navzdory jeho nekonečnosti stále ještě spočetné, a tudíž měřitelné. Oproti tomu rozprostraněné *per se* však odpovídá Leibnizově interpretaci Spinozova pojetí Boha coby nekonečné, věčné a především nezměrné²⁸ substance, jejíž atributy tuto nekonečnou a věčnou (tj. nesmírnou) substanci vyjadřují.²⁹

V prostoru se zkrátka podle Leibnize musí nacházet cosi neměnného a věčného, totiž *immensita* Boží, jejímž je prostor až důsledkem coby vlastnost určité esence,³⁰ podobně jako je tomu i v případě vědomí,

²⁶ Dionysios ANAPOLITANOS, *Leibniz: Representation, Continuity and the Spatiotemporal*, Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1999, s. 94.

²⁷ *De magnitudine* (GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, DSR 42n.).

²⁸ Pojem *immensitas*, respektive *immensus*, sice bývá překládán ve smyslu rozsáhlý, pro Leibnize však Bůh nebyl ani tak rozsáhlým, jako spíše neměřitelným, protože je mu *immensita* rovněž synonymem nekonečnosti (George Henry Radcliffe PARKINSON, „Notes,” in *De Summa Rerum: Metaphysical Papers 1675–1676*, New Haven: Yale University Press, 1992, s. 122, pozn. 92). Jedná se ovšem podle Leibnize o jiný typ nekonečného než neohrazené (*De arcanis sublimum*; GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, DSR 26n.). A právě pro tento dvojí aspekt *immensity*, totiž nezměrnost spolu s nekonečností, ji budu nadále překládat pojmem *nesmírnost*: „(...) Abychom jej totiž odlišili od prostoru, bude nejlepším nazývat jej nesmírným.” [„(...) Itaque, ut hoc ut a spatio distinguum, vocem ipsum Immensum” (*De origine rerum ex formis*; GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, DSR 76n.)]. Správně je tedy ono nekonečné nazýváno *nesmírným* (*De arcanis sublimum*; GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, DSR 26n.), přičemž právě toto nesmírné je tím, co přetrvává; není, a ani nemůže být ohraničené, je jediné a nedělitelné, protože je rovněž možno nazývat jej rozproštěným [*expanded*] (*De origine rerum ex formis*; GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, DSR 76n.).

²⁹ *Communicata ex literis Domini Schulleri* (GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, LoC 102n.).

³⁰ *Notizen zur Wissenschaft und Metaphysik* (GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, A VI,3,391). A právě to „(...) patrně nahlíželi ti, kteří věřili, že Bůh sám se nachází v látce těles.” [„(...) Quod illi intellexisse videntur, qui Deum ipsum esse credere materiam rerum” (*Notizen zur Wissenschaft und Metaphysik*; GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, A VI,3,392)].

jež se totiž rovněž neustále kontinuálně proměňuje,³¹ nikoli však jeho božská část, již Aristotelés přezdíval aktivní rozum.³² V tomto ohledu Leibniz překonal dokonce i samotného Newtona, pakliže kromě vlastností neměnnosti, kontinuity a nekonečnosti, jaké prostoru přisuzoval už Newton, doplnil ještě předpoklad, že naše myslí participují na části Boží inteligence ve stejném smyslu, v jakém naše bytosti zaujímají část nekonečného prostoru.³³ Právě tímto způsobem tedy vzniká prostor i jednotlivá místa v něm, jejichž agregáty dávají vzniknout prostoru fenomenálnímu, podobně jako je společenství myslí agregátem myslí individuálních, přičemž Boží mysl se má k naší asi jako *immensum* čili reálný prostor k prostoru fenomenálnímu.³⁴ Boží esence tak zapřičiňuje prostor, v němž následně veškerá tělesa existují,³⁵ s tím, že prostor samotný lze z tohoto řádu jednotlivin zpětně vyabstrahovat opět prostřednictvím myslí.³⁶ Za podklad či bázi prostoru nadto Leibniz považoval právě *immensum*, a nikoliv prostor jevící se smyslem.³⁷

V Bohu je však nutně přítomna nejen idea nekonečné absolutní rozprostraněnosti (*immensity*), ale rovněž libovolného tvaru, jenž totiž pro tuto absolutní rozprostraněnost není ničím než modifikací. Ostatně dokonce i při vjemu barev či pachů jsou ve skutečnosti vnímány pouze

³¹ *De formis simplicibus* (GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, DSR 82n.).

³² *Notizen zur Wissenschaft und Metaphysik* (GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, A VI,3,391,I,§20nn.); *De origine rerum ex formis* (GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, DRS 78n.). Ohledně vztahu mezi Bohem a rozumem u Aristotela srov. Filip SVOBODA, „Problematika limit vědeckého poznání v Aristotelově ‚hledané vědě‘ se speciálním zaměřením na první a druhou kapitolu knihy A a s přihlédnutím ke spisům Organon“, in *Limity vědeckého poznání*, ed. Martin Škabraha, Ostrava: Ostravská univerzita, 2013, s. 24n., pozn. 26n., s. 30n., pozn. 48–50, s. 33, pozn. 56.

³³ GÓMEZ, *El concepto leibniziano de espacio*, s. 310.

³⁴ *De origine rerum ex formis* (GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, DSR 76n.). Jediným rozdílem mezi agregátem myslí a agregátem prostoru je ten, že mysl přetrvává, zatímco místa se kontinuálně proměňují v souvislosti s pohybem látky. Kontinuálně tedy vznikají a zase zanikají (Gottfried Wilhelm Leibniz, DSR 80). Dříve Leibniz přirovnával mysl dokonce k atomu: „Stav duše, podobně jako atomu, je stavem změny, tendencí. Atom má tendenci měnit místo, duše měnit myšlenky; jeden i druhý se sám o sobě mění tím nejjednodušším a nejuniformějším způsobem, jaký jen jeho stav umožňuje.“ [„L'etat de l'ame, comme de l'atome, est un estat de changement, une tendance: l'atome tend à changer de lieu, l'ame à changer de pensée; l'un et l'autre de soy change de la maniere la plus simple et la plus uniforme, que son estat permet“ (*Response aux reflexions contenues*; GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, GP IV,562)].

³⁵ SAMUEL CLARKE, LC C.5.79–82.

³⁶ *Dopis de Volderovi ze 30. 6. 1704* (GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, GP II,271).

³⁷ *De origine rerum ex formis* (GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, DSR 76n.).

příslušné tvary a pohyby, ty jsou však, na rozdíl od rozprostraněných těles, natolik rozmanité a nepatrné, že je mysl nedokáže zřetelně rozlišit.³⁸ Útvary jsou zkrátka modifikací rozprostraněnosti podobně, jako jsou sekundární síly modifikací monád.³⁹ Vzmach (*nisus*, tj. elementární jednotka pohybu) tedy není o nic méně modifikací formy než je útvar sám modifikací látky.⁴⁰ A jako se útvar již nachází v *immensu* ještě předtím, než je v něm vůbec vyznačen, tak se také idea čili myšlenkový rozdíl již nachází v prvotní inteligenci. Jako se navíc posléze útvar vyskytne rovněž v prostoru, tak se zajisté posléze také idea vyskytne v mysli lidské.⁴¹

Původně přitom Leibniz tvrdil, že za předpokladu, že by se prostor skládal z částí, tedy že by byl zaplněn tělesy a prázdňem rozličných tvarů, mohl by být jednotou leda akcidentálně. Neustále by se totiž kontinuálně proměňoval spolu s proměnami svých částí, jež by byly postupně zničeny a vytlačeny jinými.⁴² Již v rámci *De origine rerum* z roku 1676 však dospěl k závěru, že modifikace *immensa* v prostoru přesto nevyvolávají žádnou změnu, nýbrž jen přídavek čehosi dalšího, konkrétně hmoty (*molis, massa*), čímž vzniká konkrétní prostor, místa i intervaly v rámci něj, jejichž agregáty posléze dávají vzniknout prostoru univerzálnímu, kontinuálně proměnlivému.⁴³ Prostor tedy není dílem toho či onoho tělesa, ani nějaké konečné bytosti, ani nepřechází ze subjektu na subjekt, nýbrž je stále neměnnou *immensitou* jediného a téhož *immensa*.

V době svého pařížského pobytu⁴⁴ tak podle Arthura Leibniz považoval prostor i samotná místa za modifikace *immensa* vznikající bez-

³⁸ *Meditationes de Cognitione, Veritate et Ideis* (GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, GP IV,426). Oproti tomu podle Clarka barvy, zvuky, chuti a podobná rozhodně nejsou účinky vyrůstajícími na základě pouhého tvaru a pohybu. Jedná se totiž podle něj naopak o myšlenky či modifikace mysli samotné, nejsou tedy přísně vzato vtištěním tvaru ani pohybu zapříčiněny (*caused*), nýbrž pouze podmíněny (*occasioned*) (*A Demonstration of the Being and Attributes of God*; SAMUEL CLARKE, WC II,545).

³⁹ *Dopis Bernoullimu* z 18. 11. 1698 (GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, GM III,552); *Dopis de Volderovi* ze 21. 1. 1704 (GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, GP II,262).

⁴⁰ *Dopis* z 18. 11. 1708 (GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, GLW 103).

⁴¹ *De Origine Rerum ex Formis* (GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, DSR 80).

⁴² *Notizen zur Wissenschaft und Metaphysik* (GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, A VI,3,391, §12–15).

⁴³ *De origine rerum ex formis* (GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, A VI,3, 519,§21–24).

⁴⁴ Do Paříže dorazil Leibniz v březnu 1672 a odjížděl z ní v říjnu 1676 (Nicholas JOLLEY, *The Cambridge Companion to Leibniz*, Cambridge: Cambridge University Press, 1995, s. 120, pozn. 29).

prostředně na základě přidání hmoty.⁴⁵ Agregát takovýchto míst posléze dává vzniknout univerzálnímu prostoru podobnému síti, jenž kontinuálně přijímá rozličné formy, a tudíž podléhá neustálé změně. Tím, co tedy v průběhu všech těchto změn přetrvává, je samotné *immensum* neboli Bůh, jenž je všudypřítomný. Oproti tomu v rámci pozdějšího *De tempore* (zřejmě z roku 1686) však uvedl, že k reálnému neměnnému prostoru se bezprostředně připojuje nikoliv hmota, nýbrž žádostivost, jež teprve dává vzniknout hmotě čili agregátu nekonečna jednotek. Jakmile se totiž k prostoru či rozprostraněnosti přidá žádostivost (*appetite*) či úsilí (*endeavour*), a v důsledku toho rovněž činnost, vyvstává konečně něco substanciálního, čímž není nic jiného nežli Bůh čili primární jednotka.⁴⁶ Variace pozice tak podle tohoto textu sice vskutku, v souladu s tvrzením z *Dissertatio de arte combinatoria*, vedou do komplexů automaticky,⁴⁷ ovšem nikoliv čistě na základě samotné kombinace forem v Bohu, nýbrž, jak ovšem Leibniz objasnil již o deset let dříve v rámci *De formis simplicibus*, za pouhého přispění (Božského) subjektu.

Samotný subjekt čili Bůh totiž poskytuje skrze svou všudypřítomnost nesmírné, a právě toto nesmírné v kombinaci s jinými subjekty zajišťuje, že následně vznikají veškeré možné mody čili tělesa samotná. O tom, že mody v subjektu vznikají jedině zásluhou nějakého jiného subjektu, byl ostatně přesvědčen také Clarke.⁴⁸ Rozličné výsledky forem v kombinaci se subjektem tak dávají vzniknout výsledným jednotlivinám,⁴⁹ reálný prostor samotný tím však zůstává nepoznamenán, zůstává totiž nedělitelný a neměnný.⁵⁰ V obou případech se tedy reálný prostor podobá prvotní látce, neboť je zbaven jakékoliv formy, rozdíl mezi pařížským *De origine rerum* a hannoverským *De tempore* nicméně podle Arthura spočívá v tom, že na druhém z nich už se odráží Leibnizova rehabilitace substanciálních forem.⁵¹ Vzhledem k tomu, že se však pravděpodobná datace *De origine rerum* shoduje s datací *De formis simplicibus* (Parkinson

⁴⁵ „In Paris the spaces, places and intervals are modifications or modes of the immensum that result from the addition of mass directly.“ Richard ARTHUR, „Leibniz’s Theory of Space,“ *Foundations of Science* 18, č. 3 [507] (2013): 499–528.

⁴⁶ *De tempore locoque, duratione ac spatio* (GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, A VI,4,1641).

⁴⁷ *Dissertatio de Arte combinatoria* (GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, GM V,40,§ 59).

⁴⁸ *A Defence of the Immateriality and Natural Immortality of the Soul* (SAMUEL CLARKE, WC III,760).

⁴⁹ *De formis simplicibus* (GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, DSR 84n.).

⁵⁰ *De tempore locoque, duratione ac spatio* (GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, A VI,4,1641).

⁵¹ ARTHUR, „Leibniz’s Theory of Space,“ *Foundations of Science* 18, č. 3 [508] (2013): 499–528.

uvádí v obou případech duben 1676), stává se diskutabilním, zda lze Arthurův soud ohledně Leibnizových pařížských názorů považovat za podložený. Skutečnost, že se zde Leibniz o substanciálních formách nezmnínil explicitně, zkrátka ještě nemusí znamenat, že by zde jejich podíl popíral, tím spíše, že v rámci *De formis simplicibus* z téhož období jej explicitně přiznal.

Ať tak či tak, na základě uvedeného je patrné, že za svého mládí měl Leibniz ke ztotožnění prostoru s Boží *immensitou* poměrně blízko.⁵² Ještě počátkem roku 1679 ztotožňoval rozprostraněnost dokonce výhradně s *immensitou* Boží a od tohoto pojetí podle Risiho neupustil ani později, i nadále totiž rozlišoval mezi proměnlivým prostorem a jeho neměnnou bází, totiž rozprostraněným *per se* neboli *immensem*, jež sice vykazuje mody, nikoli však části.⁵³ Vzhledem k tomu, že navíc Leibnize ono ztotožňování prostoru s (Risim v tomto případě poněkud zkomolenou)⁵⁴ *immensitou* neomrzelo dokonce ještě ani v rámci *Specimen Dynamicum* z roku 1695,⁵⁵ nemohu zkrátka souhlasit s Russellem, že, kdyby se Leibniz byl býval stal raději kritikem nežli komentátorem *common sensu*, mohl objevit nějakou mnohem uspokojivější teorii prostoru než tu, která sice vychází z commonsensového uznání jeho reality, fakticky však vede k jejímu úplnému popření.⁵⁶

2. (PSEUDO)SPOR S CLARKEM

Jak již bylo naznačeno, Leibnizovo pojetí *immensity* se v tomto ohledu s Clarkovým, potažmo Newtonovým, nijak zásadně nerozchází. Leibnizovo zakotvení prostoru v *immensitě* Boží má totiž svůj protějšek v Newtonově formulaci z *De gravitatione*, že prostor je emanačním účinkem

⁵² DE RISI, *Geometry and Monadology*, s. 565, pozn. 86.

⁵³ Tamtéž, s. 69, vč. pozn. 74.

⁵⁴ *immensisteme* (tamtéž, s. 565, pozn. 86).

⁵⁵ *Specimen dynamicum* (GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, GM VI,2,247).

⁵⁶ „It is a pity that Leibniz did not (...) make himself the critic rather than the commentator of common sense. Had he done so, he might have invented some more satisfactory theory of space than one which, while based upon a common-sense assumption of its reality, arrives, on that very basis, at a complete denial of that reality“ (BERTRAND RUSSELL, *A Critical Exposition to the Philosophy of Leibniz: With an Appendix with Leading Passages*, Cambridge: Cambridge university Press, 1900, s. 74, § 33).

věčného a neměnného jsoucna,⁵⁷ stejně jako v Clarkově třetí odpovědi, že prostor je vlastností či důsledkem existence jsoucna nekonečného a věčného.⁵⁸ Zatímco tedy Newton jej považoval za (Bohem stvořený) účinek, Clarke jej považoval za Boží vlastnost. Vždyť jediným, co na tomto pojetí Clarke v rámci třetího dopisu odmítal, bylo Leibnizovo ztotožnění *immensity* s Bohem,⁵⁹ jako to podle Jolleyho⁶⁰ učinil rovněž Newton sám v *Obecném scholiu* druhé edice *Principií* z roku 1713.⁶¹ Prostor totiž podle Clarka rozhodně není (nekonečným a věčným) jsoucnem, nýbrž vlast-

⁵⁷ „A odtud vyplývá, že prostor je emanativním účinkem prvotně existujícího jsoucna, neboť při umístění jakéhokoliv jsoucna je kladen prostor.“ [„Et hinc sequitur quod spatium sit entis primario existentis effectus emanativus, quia posito quolibet ente ponitur spatium“] (*De gravitatione*; ISAAC NEWTON, *U* 103,136,§4; srov. též ISAAC NEWTON, *U* 99,132)]. Emanativním účinkem je konkrétně u Mora myšlen takový, jenž je zapříčiněn jsoucnem samotným, bez jakéhokoliv prostředkující činnosti či kauzality (HENRY MORE, *MA* 32), čímž se vysvětluje Newtonovo prohlášení z *De Gravitatione*, že rozprostraněnost nebyla stvořena (*creatura*), nýbrž existuje věčně (*De gravitatione*; ISAAC NEWTON, *U* 109;143). Věčný a nekonečný prostor je totiž dle obou myslitelů emanativním účinkem Jsoucna věčného a nekonečného. Edward SLOWICK, „Newton Metaphysics of Space: A Tertium Quid betwix Substantivalism and Relationism, or Merely a God of the (Rational Mechanical) Gaps?“, *Perspectives on Science* 17, č. 4 [438] (2009): 429–456.

⁵⁸ „Prostor není jsoucnem, věčným a nekonečným jsoucnem, nýbrž vlastností či důsledkem existence jsoucna nekonečného a věčného. Nekonečný prostor je nesmírností: nesmírnost však není Bohem, nekonečný prostor tudíž není Bohem.“ [„Space is not a being, an eternal and infinite being, but a property, or a consequence of the existence of a being infinite and eternal. Infinite space, is immensity: but immensity is not God: and therefore infinite space, is not God“] (SAMUEL CLARKE, *LC C.3.3*). Srov. též: *Clarkova odpověď na pátý dopis pána z Gloucestershiru* z 8. 4. 1713 (SAMUEL CLARKE, *WC II*,750).

⁵⁹ Dříve se ostatně Leibniz k takovému ztotožnění vskutku uchýlil: „Samotným imensem je však Bůh (...)“ [„Ipsum autem immensum est Deus (...)“] (*De origine rerum ex formis*; GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, *DRS* 78n.)).

⁶⁰ JOLLEY, *The Cambridge Companion to Leibniz*, s. 302.

⁶¹ Newton zde údajně prostor ztotožnil nejprve s *immensitou*, a posléze s Bohem samotným: „Přetrvává navěky a je všude přítomen, a právě svou existencí vždy a všude ustanovuje trvání i prostor. (...) Všudypřítomným je nejen na základě své schopnosti, ale také substance, neboť schopnost nemůže subsistovat bez substance. Je v něm zahrnuto a pohybováno veškerenstvo.“ [„Durat semper, & adest ubique, & existendo semper & ubique durationem & spatium constituit. (...) Omnipraesens est non per virtutem solam, sed etiam per substantiam: nam virtus sine substantia subsistere non potest. In ipso continentur & moventur universa (...)“] (ISAAC NEWTON, *PM III*,528,obecné schol.). Samotný pojem *immensitas* se nicméně ve skutečnosti v rámci obecného scholia vyskytl výhradně v souvislosti s gravitací (ISAAC NEWTON, *PM II*,527;530,obecné schol.), aniž by zde byl jakkoliv definován či vysvětlován.

ností či důsledkem existence jsoucna nekonečného a věčného,⁶² což ovšem doslovně odpovídá někdejšímu Leibnizovu vlastnímu pojetí:

V prostoru však existuje cosi, co zůstává v průběhu změn, a to je vskutku věčné. Nejedná se o nic jiného nežli samotnou immensitu Boží, zajisté atribut (attributum), jenž je jediný, nedělitelný a současně nesmírný. Prostor je pouhým důsledkem (consequentia) tohoto, jako vlastnost (ut proprietas) esence.⁶³

Coby příklad Božího atributu je nesmírnost uvedena rovněž v rámci *Specimen dynamicum*⁶⁴ a ve stejném duchu se následně nesla ještě dokonce i pasáž ze čtvrtého dopisu Clarkovi: „Je-li prostor absolutní skutečností, dalek toho být vlastností či akcidentem v protikladu k substanci, byl by více subsistující nežli samotné substance (...),“⁶⁵ což Leibniz nadále už jen usvědčoval z absurdity, čímž *de facto* potvrdil, že vlastností či akcidentem být musí. Kromě rozprostraněnosti *per se* byla navíc Leibnizem za Boží atribut označena rovněž percepce *per se*.⁶⁶

Dodejme, že *atribut* byl pro Leibnize takřka synonymem *vlastnosti*⁶⁷ a že stejně tomu bylo rovněž v případě Clarka. I on totiž prostor příležitostně označoval přímo za atribut,⁶⁸ jak je patrné dokonce ještě i z francouzského, Clarkem revidovaného překladu clarkovské korespon-

⁶² SAMUEL CLARKE, LC C.3.3.

⁶³ „Sed est aliquid in spatio, quod manet inter mutationes, id vero aeternum est, neque aliud est, quam ipsa immensitas Dei, attributum scilicet unum atque indivisibile simul et immensum. Cuius spatium est consequentia tantum, ut proprietates Essentiae“ (*Notizen zur Wissenschaft und Metaphysik*; GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, A VI,3,391,§15–18).

⁶⁴ „Prostor, čas i pohyb mají cosi ze jsoucna rozumového, nikoliv samy od sebe, nýbrž do té míry, do jaké zahrnují Božské atributy: nesmírnost, věčnost, působnost či sílu stvořených substancí, jsou vskutku reálné.“ [„(...) Spatium, tempus et motum habere aliquid de Ente rationis, nec per se sed quatenus Divina attributa, immensitatem, aeternitatem, operationem aut substantiarum creaturarum vim involvunt, vera et realia esse“] (*Specimen dynamicum*; GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, GM VI,2,247).

⁶⁵ „Si l'espace est une réalité absolue, bien loin d'être une propriété ou accidentalité opposée à la substance, il sera plus subsistant que les substances (...)“ (GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, LC L.4.10).

⁶⁶ *De formis seu attributis Dei* (GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, DSR 68n.).

⁶⁷ Souhrn atributů nazýval Leibniz *afekcí* a afekci zahrnující veškeré atributy nazýval *vlastností* (*Quod Ens perfectissimum sit possibile*; GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, DSR 94n.).

⁶⁸ Srov. *A Demonstration of the Being and Attributes of God* (SAMUEL CLARKE, WC II,527–530).

dence (sic!),⁶⁹ případně za „atribut nebo vlastnost“.⁷⁰ Důvod, proč přesto v rámci původní verze dopisů Leibnizovi trval výhradně na pojmu *vlastnost*, namísto poněkud přiléhavějšího pojmu *atribut*, však podle Koyrého spočívá konkrétně v Clarkově averzi vůči panteismu. Leibniz totiž v Clarkovi prostřednictvím devátého odstavce svého druhého dopisu zřejmě vyvolal obavu v souvislosti se Spinozou, protože se Clarke veškeré panteistické terminologie raději vystříhal. Newton sám se přitom sice o Spinozovi nikde nezminil, a pravděpodobně jej nikdy ani nečetl, jeho přátelé včetně Mora, Boyla i Clarka samotného už však Spinozu napadali zcela otevřeně.⁷¹

Spinoza ovšem zdaleka nebyl jediným, u koho se pojem *atribut* vyskytoval. Téhož pojmu totiž kromě Spinozy a Leibnize užíval mimo jiné rovněž Henry More, z něhož přitom do značné míry vycházel právě Newton.⁷² Snad právě proto se tedy Newton sám nezdřáhal označit prostor explicitně nejen, v souladu s Clarkem, za důsledek nesmírného jsoucna, ale také, v souladu s Leibnizem, přímo za jeho atribut:

(...) Prostor je emanativním účinkem prvotně existujícího jsoucna (...). A totéž lze potvrdit ohledně trvání: obé je zajisté afekcemi jsoucna čili atributy (...). (...) Prostor je (...) emanativním účinkem věčného a neměnného jsoucna.⁷³

Vzhledem k uvedenému tudíž nemohu souhlasit s Risim, podle něhož se Leibniz explicitního označení prostoru za atribut Boží vyvaroval, jako

⁶⁹ *A collection of pappers, which passed between the late Learned Mr. Leibnitz and Dr. Clarke* (SAMUEL CLARKE, WC IV,623).

⁷⁰ *Dopis od Clarka ze 28. 11. 1713* (SAMUEL CLARKE, WC II,743); *A Demonstration of the Being and Attributes of God* (SAMUEL CLARKE, WC II,527–530).

⁷¹ Alexandre KOYRÉ, *From the Closed World to the Infinite Universe*, Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1957, s. 302, pozn. 15; Geoffrey GORHAM, „Newton on God's Relation to Space and Time: The Cartesian Framework,” *Archiv für Geschichte der Philosophie* 93, č. 3 [295, 304] (2011): 280–320. Srov. např. *A demonstration of the Being and Attributes of God* (SAMUEL CLARKE, WC II,532;550;552;560); *A Discourse concerning the Unchangeable Obligations of Natural Religion* (SAMUEL CLARKE, WC II,585); *Clarkova odpověď na Sedmý dopis pána z Gloucestershiru* (SAMUEL CLARKE, WC II,755).

⁷² GORHAM, „Newton on God's Relation to Space and Time: The Cartesian Framework,” s. 280–320.

⁷³ „(...) Spatium sit entis primario existentis effectus emanativus (...). Deque Duratione similia possunt affirmari: scilicet ambae sunt entis affectiones sive attributa (...). (...) Spatium est (...) aeternis et immutabilis entis effectus emanativus“ (*De gravitatione*; ISAAC NEWTON, U 103n.;136n.,§4,6).

se toho podle něj neodvážili ani Newton, a ani Clarke, třebaže nakonec dospěli k podobnému závěru všichni tři.⁷⁴

Ke ztotožnění Boha s místem či rovnou *immensem* se ostatně uchýlil už ne jeden z církevních Otců, stejně jako po jejich vzoru ještě i mnozí teologové středověcí. Mezi tezezi zakázanými roku 1277 pařížským biskupem Tempierem se totiž nacházela mimo jiné i ta, že se andělé vyskytují v prostoru, či že jsou zde umístěni pouze na základě svého působení.⁷⁵ Mnoho autorů tudíž pod vlivem onoho odsouzení označilo vztah k fyzikálnímu místu za nutnou interní podmínku veškerých stvořených bytostí, jak materiálních, tak i duchovních,⁷⁶ v jejich případě se ovšem pochopitelně zatím ještě jednalo o místo ve smyslu klasicky aristotelském, tj. nekvantifikovaném. Oproti tomu všichni Patrizioho následovníci ze 17. století, tj. nejen Leibniz, ale také More a v jeho stopách posléze rovněž Newton spolu s Clarkem, už však museli čelit podezření, že mají tendenci učinit Boha rovnou kvantifikovaným, a snad i dělitelným,⁷⁷ což jim ovšem na druhou stranu podle mého názoru nezabránilo takové riziko přesto podstoupit.

Tím spíše tedy nesouhlasím ani s tvrzením Vailatiho, podle něhož se Clarke s Leibnizem neshodli nejen na povaze, ale ani na ontologickém statusu času a prostoru. Není zkrátka pravdou, že, zatímco se podle Clarka jednalo o nutně existující Boží vlastnost, Leibniz jej považoval za pouhé relační *ens rationis*.⁷⁸ Vailati, stejně jako ani Risi, se nicméně rozhodně nemýlí v tom, že Clarke skutečně souhlasil s označením nekonečného prostoru za nesmírnost, avšak s výhradou, že nesmírnost není Bohem, a tudíž není Bohem ani nekonečný prostor. Vzhledem k výše i níže citovanému je ovšem krajně diskutabilním, zda to, co Clarke těmito slovy podsouval naopak Leibnizovi, Leibniz vůbec zastával. I on totiž v rámci

⁷⁴ „Leibniz, true enough, refrains from maintaining explicitly that space is a divine attribute, but just because he does not dare to state what not even Newton or Clarke, though being in later years on not very different stances, will ever dare“ (DE RISI, *Geometry and Monadology*, s. 56).

⁷⁵ *Opiniones ducentae undeviginti Sigeri de Brabantia, Boetii de Dacia aliorumque* (Étienne TEMPIER, CUP I,554,§204; 556,§219).

⁷⁶ Tiziana SUAREZ-NANI, „Space and Mouvement in Medieval Thought: The Angelological Shift,“ in *Space, Imagination and Cosmos from Antiquity to the Early Modern Period*, ed. Frederik Bakker – Delphine Bellis – Carla Rita Palmerino, Cham: Springer, 2019, s. 74n.

⁷⁷ Vincenzo DE RISI, „Francesco Patrizi and the New Geometry of Space,“ in *Boundaries, Extents and Circulations: Space and Spatiality in Early Modern Natural Philosophy*, ed. Koen Vermeir – Jonathan Regier, Cham: Springer, 2016, s. 72.

⁷⁸ VAILATI, *Leibniz and Clarke*, s. 136n.

třetího dopisu Clarkovi ztotožnění prostoru s Bohem odmítl a současně tentokrát vskutku odmítl dokonce už i označení prostoru za Boží atribut zvaný *nesmírnost*, jak správně avizoval Risi:

Jsou tací, kteří věřili, že by se jednalo o Boha samotného či spíše o jeho atribut, o jeho nesmírnost. Jelikož však [prostor] sestává z částí, o nic, co by mohlo konvenovat s Bohem, se nejedná.⁷⁹

V rámci *immensa* totiž nelze identifikovat žádná aktuální, ale ani potenciální místa vůbec. *Immensum* je neporušené, zbavené jakýchkoli určení, a v důsledku toho nikoliv aktuálně existující. Představuje-li zkrátka nekonečný prostor *immensitu*, konečný prostor bude vyloženě jejím opakem, tedy prostorem měřitelným (*mensurabilité*) či omezenou rozprostraněností.⁸⁰ Ve stejném duchu proto Leibniz své odmítnutí doslovného ztotožnění prostoru s *immensitou* potvrdil posléze ještě i v rámci pátého dopisu,⁸¹ kde kromě toho znovu explicitně odmítl rovněž označení prostoru za Boha či Boží vlastnost,⁸² jaké přitom Clarke ve třetím dopise vyčítal na oplátku zase jemu.⁸³ „(...) Tvrzením, že prostor je Boží vlastností,“ se však, trval Leibniz na svém, právě Clarke „přiblížil k tomu, aby se této obtíži vyhnul. Na to jsem ve svém předchozím dopise kontroval, že

⁷⁹ „(...) Il y en a qui ont crû que c'étoit Dieu luy même, ou bien son attribut, son immensité. Mais comme il a des parties, ce n'est pas une chose qui puisse convenir à Dieu“ (GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, LC L.3.3).

⁸⁰ „Si l'espace enfin est l'immensité, l'espace fini sera l'opposé de l'immensité, c'est à dire, la mesurabilité, ou l'étendue bornée“ (GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ LC L.4.9n.).

⁸¹ „Prostor není (§ 39) afekcí jednoho tělesa či jiného, či libovolného konečného jsoucna, ani nepřechází ze subjektu na subjekt, nýbrž vždy je konstantně nesmírností jednoho jediného a stále téhož nesmírna.“ [„Space is not an (§ 39) affection of one body, or of another body, or of any finite being; nor passes from subject to subject; but is always invariably the immensity of one only and always the same immensum“ (SAMUEL CLARKE, LC C.5.36–48)].

⁸² „(...) Onen úskok, že prostor a čas jsou v Bohu a jakoby Božími vlastnostmi, je již uzavřen.“ [„(...) L'échappatoire que l'Espace et le Temps sont en Dieu, et comme des propriétés de Dieu, est déjà fermé“ (GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ LC L.5.50)].

⁸³ „Prostor není jsoucnem, věčným a nekonečným jsoucnem, nýbrž vlastností či důsledkem existence jsoucna nekonečného a věčného. Nekonečný prostor je nesmírností: nesmírnost však není Bohem, nekonečný prostor tudíž není Bohem.“ [„Space is not a being, an eternal and infinite being, but a property, or a consequence of the existence of a being infinite and eternal. Infinite space, is immensity: but immensity is not God: and therefore infinite space, is not God“ (SAMUEL CLARKE, LC C.3.3)].

vlastností Boží je nesmírnost, prostor (jenž je mnohdy poměřován s tělesy) a nesmírnost Boží však nejsou tímtéž.⁸⁴

Reálný prostor, tj. *immensum*, byl tedy podle Leibnize něčím jediným, nedělitelným a neměnným, což ovšem i v tomto případě přesně odpovídá Clarkovu předpokladu, že nekonečný prostor představuje *immensitu*, jež je jediná, absolutně a esenciálně nedělitelná:

Ani v tom, co je zde tvrzeno ohledně prostoru obsahujícího části, není žádná obtíž. Nekonečný prostor je totiž jeden, absolutně a bytostně nedělitelný, takže předpoklad jeho členitosti je předpokladem vnitřně rozporným, neboť by musel existovat prostor rovněž v jednotlivých člancích samotných, což by si opět vyžádalo předpoklad jejich členitosti, ale i nečlenitosti zároveň.⁸⁵

Vzhledem k tomu, že za věčně trvající a svou povahou neměnný označil prostor také Newton,⁸⁶ lze navíc dodat, že dokonce i prostor Newtonovy fyziky spolu s prostorem leibnizovským sdílel veškeré vlastnosti eukleidovského prostoru: jeho struktura byla konstantní, na čas nezávislá. S jistotou se jednalo o prostor neohraničený a nekonečný,⁸⁷ kdyby však měly být vskutku identické, pak by se ani v Newtonově případě rozhodně nemohlo jednat o prostor dělitelný, a už vůbec ne neomezeně dělitelný, jak jej přitom interpretují Čapek,⁸⁸ Khamara⁸⁹ či Jacqueline.⁹⁰

⁸⁴ „(...) On a teché d’eluder cette difficulté, en disant que l’espace est une propriété de Dieu. J’ay opposé à cela dans mon papier precedent, que la propriété de Dieu est l’immensité; mais que l’espace, qui est souvent commensuré avec les corps, et l’immensité de Dieu n’est pas la même chose” (GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, LC L.5.36).

⁸⁵ „Nor is there any difficulty in what is here alleged about space having parts. For infinite space is one, absolutely and essentially indivisible: and to suppose it parted, is a contradiction in terms; because there must be space in the partition itself; which is to suppose it parted, and yet not parted at the same time” (SAMUEL CLARKE, LC C.3.3).

⁸⁶ „(...) Prostor je co do trvání věčný a co do své povahy neměnný (...).” [„(...) Spatium est aeternae durationis et immutabilis naturae (...)” (De gravitatione; ISAAC NEWTON, U 104;137,§4,6)].

⁸⁷ V rámci De Gravitatione Newton uvedl, že prostor je nekonečně rozprostraněný ve všech směrech. Žádnou hranici si totiž nelze představit bez souběžné představy prostoru za ní. I nekonečná rozprostraněnost je sice rovněž nepředstavitelná, lze jí však alespoň porozumět (De gravitatione; ISAAC NEWTON, U 101;133,§2).

⁸⁸ „Prostor Newtonovy fyziky měl všechny vlastnosti prostoru Eukleidova (...). Je bez hranic, nekonečný, kontinuální, tj. neomezeně dělitelný.” Milič ČAPEK, „Odklon od klasického determinismu vlivem filosofie a fyziky dvacátého století a rehabilitace principu mravní svobody,” *Reflexe*, č. 18 [6] (1998): 1–14.

⁸⁹ „Newton zastával prostor a čas coby aktuálně nekonečně dělitelná prostředí pro konečný počet atomů (...).” [„Newton championed space and time as actually infinitely

Newton sám sice v rámci nevydaných rukopisů z let 1692–1693 explicitně odmítl, že by prostor měl být složen z částí, přesto jej však podle Koyrého za nedělitelný neoznačil nijak explicitně,⁹¹ ba, v rámci *Optiky* jej dokonce explicitně označil naopak za nekonečně dělitelný. Tvrzením, že se nerozkládá do částí, měl totiž na mysli pouze, že se místo toho rozkládá do bodů, jež jsou přitom co do velikosti ničím.⁹² Že „(...) je hypotéza nedělitelných ‚tvrdým oříškem‘ (...), (...) proč bych v následujícím neměl chtít nahlížet nedělitelné, nýbrž zdánlivě nedělitelné (...),“ se ostatně dozvídáme rovněž z *Principií*.⁹³ O tom, že konečné nemůže být součástí nekonečného, nýbrž má se vůči němu jako matematické body vůči kvantitě, byl navíc posléze přesvědčen rovněž Clarke a také on v důsledku toho veškerou kvantitu označil za nekonečně dělitelnou.⁹⁴

Newtonovo, stejně jako Clarkovo ztotožnění nekonečně dělitelného prostoru s Bohem je tudíž samo o sobě rozporné, což je jedním z hlavních důvodů, proč se vůči němu Leibniz v rámci clarkovské korespondence vymezoval.

V prvé řadě by tedy podle Leibnize prostor nemohl být totožný s Bohem právě proto, že obsahuje aktuální části, jimiž by tudíž musel být obdařen rovněž Bůh sám,⁹⁵ neboť dělitelnost prostoru by svou dělitelností kontaminovala dokonce i jeho,⁹⁶ a nestačilo by ani, že se jedná o části neoddělitelné (takto totiž Leibniz příležitostně vymezoval prosto-

divisible receptacles for a finite number of atoms (...)“ (Edward KHAMARA, *Space, Time and Theology in the Leibniz-Newton Controversy*, Frankfurt: Ontos Verlag, 2006, s. II)].

⁹⁰ „(...) Newtonův fyzikální prostor je eukleidovský, přinejmenším v analogickém smyslu, přímočarý a nekonečný co do rozsahu i matematické dělitelnosti.“ [„(...) For Newton physical space is Euclidean, at least in an analogical sense, rectilinear, and infinite in extent and mathematical subdivisibility“ (Dale JACQUETTE, „Newton’s Metaphysics of Space as God’s Emanative Effect,“ *Physics in Perspective* 16, č. 3 [348] (2014): 344–370)].

⁹¹ Alexandre KOYRÉ, *From the Closed World to the Infinite Universe*, Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1957, s. 165.

⁹² James MCGUIRE, „Newton on Place, Time, and God: An Unpublished Source,“ *British Journal for the History of Science*, č. 11 [116] (1978): 114–129.

⁹³ „(...) Durior est indivisibilium hypothesis (...). (...) Proinde in sequentibus (...) nolum indivisibilia, sed evanescentia divisibilia (...) semper intelligi“ (ISAAC NEWTON, *PM* I,37,§1).

⁹⁴ *A Demonstration of the Being and Attributes of God* (SAMUEL CLARKE, *WC* II,525).

⁹⁵ GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, *LC* L.5.42.

⁹⁶ SAMUEL CLARKE, *LC* C.5.51. Srov. též Theophil v *Nouveaux essais* (GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, *GP* V,136,XIII,§17).

rové body).⁹⁷ Clarke sice původ této námitky vystopoval již u scholastiků,⁹⁸ ti se s ní ovšem ještě, vzhledem k tomu, co bylo uvedeno ohledně Tempierových tezí, příliš ztotožňovat nemohli. Má-li být nicméně nekonečný prostor Boží *immensitou*, pokračoval Leibniz, nekonečný čas bude Boží věčností, takže vše, co se nachází v prostoru a čase, bude současně v *immensitě* Boží.⁹⁹ Prostory však bývají jednou prázdné, jindy naplněné (existenci vakua přitom Leibniz zásadně odmítal).¹⁰⁰ Též Boží esence by tak musela obsahovat části někdy prázdné, jindy plné, a v důsledku toho náchylné k neustálé změně.¹⁰¹ Fakticky přitom nesmírnost ani všudypřítomnost Boží nerozděluje jeho substanci na jednotlivé části o nic více, než trvání či kontinuita rozděluje na jednotlivé části jeho existenci,¹⁰² což přitom v rámci dopisu pánovi z Gloucestershiru kvitoval rovněž Clarke.¹⁰³

Dalším z důvodů, proč podle Leibnize „nekonečný prostor není Boží nesmírností (...),“¹⁰⁴ je ten, že kdyby byly totožné, nekonečnost prostoru by konkurovala nekonečné *immensitě* Boží a věčnost času by zase konkurovala Boží věčnosti.¹⁰⁵ Kdyby navíc měla být realita prostoru i času pro jeho nesmírnost a věčnost nezbytná, dodal, kdyby se musel nacházet

⁹⁷ Srov. *Theoria motus abstracti* (GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, GP IV,229,§5); *Dopis Arnouldovi z listopadu 1671* (GOTTFRIED WILHELM, GP I,72), ale též *Initia rerum mathematicarum metaphysica* (GOTTFRIED WILHELM, GM VII,18). Části ostatně bodům, nedílným místům i duchům přiznával už Suárez (FRANCISCO SUÁREZ, DM 51,1:10;3:3n.).

⁹⁸ *Odpověď na šestý dopis pána z Gloucestershiru* (SAMUEL CLARKE, WC II,753).

⁹⁹ GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, LC L.5.44.

¹⁰⁰ GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, LC L.5.127.

¹⁰¹ GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, LC L.5.43. Neméně problematický je předpoklad vakua rovněž v případě, že by byl prostor Boží vlastností. Rozprostraněnost jako taková by totiž musela být afekcí čehosi rozprostraněného. Kdyby však prostor měl být prázdný, jednalo by se o atribut bez subjektu, o rozprostraněnost bez čehokoliv rozprostraněného. Prostor tudíž nemůže být Boží vlastností (GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, LC L.4.9n.).

¹⁰² SAMUEL CLARKE, LC C.3.3n.

¹⁰³ *Odpověď na šestý dopis pána z Gloucestershiru* (SAMUEL CLARKE, WC II,753).

¹⁰⁴ „L'espace infini n'est pas l'immensité de Dieu (...)“ (GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, LC L.5.46).

¹⁰⁵ GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, LC L.5.44. Přímou Newtonovi tuto námitku přednesl namísto Leibnize Berkeley: absolutní prostor by podle něj buď musel být s Bohem vyložené identický, nebo by mu alespoň musel zásadně konkurovat (*A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge*; GEORGE BERKELEY, BT 173n.,I,§117). *Obecné scholium* se tak ve druhé edici *Principií* objevilo zvěštiny právě na popud Berkeleyho kritiky absolutního prostoru (a Leibnizovy kritiky gravitační teorie) (MARTIN, *Leibniz's Conception of Analysis Situs and Its Relevance to the Problem of the Relationship between Mathematics and Philosophy*, s. 187).

v prostoru a kdyby toto bytí v prostoru mělo být jeho vlastností, byl by na prostoru a času do jisté míry závislý,¹⁰⁶ nemohl by jej tudíž zničit, ani žádným způsobem pozměnit. Prostor jakožto celek by tedy byl nejen nesmírným, ale rovněž v každé ze svých částí nezničitelným a nezměnitelným.¹⁰⁷ Fakticky by přitom nesmírnost i věčnost Boží přetrvávaly dokonce i tehdy, kdyby na světě nebylo ani jediné bytosti, nijak by ovšem podle Leibnize nezávisely na čase ani prostoru. Oproti tomu čas, prostor, a v důsledku toho ani žádný aktuální prostor už by však bez stvořených bytostí existovat nemohly.¹⁰⁸

Není tedy pravdou, že, jak tvrdí Vailati, Leibniz nepodal vysvětlení, zda by bylo možno klást prostor i tam, kde neexistuje žádné těleso.¹⁰⁹ Vždyť prostor pro Leibnize v posledku nebyl ničím než souhrnem možných pozic, jaké mohou jednotlivé objekty vzájemně zaujímat.¹¹⁰ Kdyby tudíž tyto objekty neexistovaly, neexistoval by ani prostor. Nesmírnost, stejně jako věčnost, totiž v takovém případě kontrafaktuálně označuje pouze to, že Bůh by v opačném případě byl býval přítomen a koexistoval by spolu se vším ostatním. Kdyby však existoval pouze Bůh, čas a prostor by se nacházely výhradně v něm coby pouhé možnosti,¹¹¹ jedná se totiž o záležitosti mnohem význačnější (éminent), než je trvání a rozprostraněnost konkrétních bytostí.¹¹² Stále by sice, dodejme ještě, prostor vykazoval pozici a rovněž jistou mnohost, nikoli však rozprostraněnost.¹¹³

¹⁰⁶ GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, *LC L.5.50*.

¹⁰⁷ Kdyby měl prostor vykazovat absolutní realitu, přináležela by mu kromě toho rovněž větší míra reality než samotným substancím. Mimo Boha by tak existovalo nekonečno věčných entit (GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, *LC L.4.9n.*).

¹⁰⁸ „(...) Nesmírnost ani věčnost Boží by nepřestaly subsistovat ani bez stvořených bytostí, postrádaly by však jakoukoliv závislost na časech či místech. Kdyby neexistovaly stvořené bytosti, neexistoval by ani čas, ani místo, a v důsledku toho ani žádný aktuální prostor.“ [„(...) Sans les Creatures, l’immensité et l’Eternité de Dieu ne laisseroient pas de subsister, mais sans aucune dependance ny des temps ny des lieux. S’il n’y avoit point de creatures, il n’y auroit ny temps ny lieu; et par consequent point d’espace actuel“ (GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, *LC L.5.106*)].

¹⁰⁹ VAILATI, *Leibniz and Clarke*, s. 116.

¹¹⁰ „(...) Cet ordre qui fait que les corps sont situables, et par lequel ils ont une situation entre eux en existant ensemble (...)“ (GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, *LC L.4.41*).

¹¹¹ Abstraktní prostor je čímsi ideálním, co by při odstranění stvořeného neexistovalo jinak než v ideích Božích (*Dopis Bernoullimu ze 7. 6. 1716*; GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, *GM III,964*).

¹¹² „Nesmírnost Boží je na prostoru nezávislá, podobně jako je Boží věčnost nezávislá na čase. Vzhledem k těmto dvěma řádům těles s sebou přináší pouze to, že Bůh by byl přítomný a koexistující s veškerými tělesy, jež by měla existovat. Nepřijímám tak, co

Bůh je tedy podle Leibnize skrze svou *immensitu* aktuálně přítomen ve veškerém prostoru, což potvrzoval rovněž Newton. Přestože totiž podle Newtona Bůh sám není trváním ani prostorem, přetrvává a je přítomen. Přetrvává vždy a je přítomen všude, a na základě existence vždy a všude ustanovuje trvání i prostor. Jelikož navíc v důsledku toho rovněž každická částice prostoru existuje vždy a každický nedělitelný okamžik trvání spočívá všude, jistě se nikdy nestane, že by se tvůrce a pán veškerenstva nacházel *nikdy* či *nikde*. I v trvání samotném lze sice identifikovat sukcesivní části a v prostoru části koexistující, žádná z těchto se však nenachází v osobě člověka ani v principu jeho myšlení, a tím méně v myslící substanti Boží.¹¹⁴ Nachází-li se tedy Bůh v prostoru, kvitoval Newtonovo stanovisko Leibniz, jak by se mohl prostor nacházet v něm či jak by mohl být jeho vlastností? Vlastnost se sice jistě může nacházet ve svém subjektu, těžko by se však subjekt mohl nacházet ve své vlastnosti. Podobně, existuje-li Bůh v každém čase, jak by mohl čas existovat v něm, jak by mohl být jeho vlastností?¹¹⁵

Právě v této fázi, totiž po pokusu o vyvrácení veškerých Clarkových „iluzí“ ohledně *immensity* a naprostém popření téže iluze, k níž se dokonce ještě i v rámci samotné korespondence s Clarkem sám hlásil, i u sebe sama, se však Leibnizův výklad na toto téma vyčerpává. Ohledně Leib-

je zde předkládáno, že kdyby existoval pouze Bůh, čas i prostor by existovaly stejně jako nyní. Namísto toho by tedy, dle mého názoru, nebyly ničím než pouhými idejemi, coby prosté možnosti. Nesmírnost i věčnost Boží jsou čímsi význačnějším než trvání a rozprostraněnost stvořených bytostí, nejen co do velikosti, ale také z povahy věci. Tyto božské atributy mimo Boha nevyžadují žádné záležitosti, jako jsou aktuální místa a časy, což jsou pravdy, jež byly dostatečně uznány jak teology, tak také filosofy.“ [„L’immensité de Dieu est independante de l’espace, comme l’éternité de Dieu est independante du Temps. Elles portent seulement à l’égard de ces deux ordres des choses, que Dieu seroit present et coexistant à toutes les choses qui existeroient. Ainsi je n’admets point ce qu’on avance icy, que si Dieu seul existoit, il y auroit temps et espace, comme à present. Au lieu qu’alors, à mon avis, ils ne seroient que dans les idées, comme les simples possibilités. L’immensité et l’éternité de Dieu sont quelque chose de plus eminent que la durée et l’étendue des creatures, non seulement par rapport à la grandeur, mais encore par rapport à la nature de la chose. Ces attributs Divins n’ont point besoin de choses hors de Dieu, comme sont les lieux et temps actuels. Ces verités ont été assez reconnues par les Theologiens et par les Philosophes“ (GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, LC L.5.106)]. Srov. též *Dopis Bernoullimu* ze 7. 6. 1716 (GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, GM III,964).

¹¹³ *De formis simplicibus* (GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, DSR 82n.).

¹¹⁴ ISAAC NEWTON, PM 528, obecné schol.

¹¹⁵ GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, LC L.5.45.

nizova vlastního pojetí se tak s jistotou dozvídáme pouze to, že nejen v rámci předchozích spisů, ale zřejmě dokonce ještě i v rámci čtvrtého dopisu Clarkovi takřka doslovně odpovídalo pojetí Clarkovu. Jaký výklad nesmírnosti však Leibniz sám doporučoval namísto něj, to už se zřejmě z clarkovské korespondence nikdy nedozvíme. Přece však situace ani v tomto ohledu není zcela beznadějná. Nenachází-li se totiž odpověď v samotné Leibnizově korespondenci s Clarkem, jistě se bude nacházet někde jinde...

ZÁVĚR

Důvod, proč Leibniz v rámci korespondence s Clarkem přijímal definici prostoru coby modifikace *immensa*, a přitom odmítal, že by se mělo jednat o Boží atribut, vlastnost, či emanativní účinek, se stává patrným teprve se zřetelem na jeho definici příslušných pojmů. Zatímco totiž Clarke, jehož dílo Leibniz četl,¹¹⁶ pojmů *atribut*, *vlastnost*, *účinek* a *modus* příležitostně užíval synonymně,¹¹⁷ Leibniz sám už oproti tomu mezi mody a ostatními typy predikátů zásadně rozlišoval.

Především je totiž podle něj zapotřebí rozlišovat mezi přetrvávajícími vlastnostmi či atributy a pouhými přechodnými modifikacemi. Zatímco tedy vlastnosti spolu s atributy jsou esenciální a věčné, modifikace se mohou proměňovat.¹¹⁸ I atributy jsou sice, podobně jako mody, rovněž zahrnuty v substanti, na rozdíl od modů jsou však pojímány skrze sebe sama, nikoliv skrze substanti.¹¹⁹ Kdybychom přitom mody definovali

¹¹⁶ *Dopis od Karolíny Leibnizovi z 15./26. 11. 1715* (GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, K II,52). Není mi sice známo, jakéže Clarkovy spisy Leibniz přesně četl, mimo jiné se však mezi nimi nacházely dopisy Dowellovi, anonymnímu autorovi či Collinsovi (*Dopis Karolíně z konce listopadu 1715*; GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, K XI,60; VAILATI, *Leibniz and Clarke*, s. 65), kde Clarke s těmito ontologickými kategoriemi skutečně nakládal poněkud synonymně.

¹¹⁷ *Srov. A Demonstration of the Being and Attributes of God* (SAMUEL CLARKE, WC II,527–530); *A Defence of the Immateriality and Natural Immortality of the Soul* (SAMUEL CLARKE, WC III,759); *Clarkův dopis ze 28. 11. 1713* (SAMUEL CLARKE, WC II,743); *Clarkova odpověď na Třetí dopis pána z Gloucestershiru* (SAMUEL CLARKE, WC II,745).

¹¹⁸ *Nouveaux essais* (GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, GP V,56); *Dopis de Volderovi ze 31. 12. 1700* (GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, LDV 198n.), z 10. 11. 1703 (GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, GP II,258) a z 19. 11. 1703 (GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, LDV 279); *Addition à l'Explication du système nouveau* (GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, GP IV,582,§4).

¹¹⁹ *Ad Ethicam B. d. Sp.* (GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, GP I,139,I,def. 5).

čistě skrze jejich závislost na jiném pojmu, pak by jistě bylo možno řadit mezi ně rovněž vlastnosti. Vždyť obsaženost v něčem je typická jak pro mody, tak i pro vlastnosti. Stejně tak ovšem tatáž definice pasuje rovněž na záležitosti, jež v ničem zahrnuty nejsou, jako jsou účinky, jež ke svému porozumění vyžadují porozumění příčině. Takto by se tudíž z veškerých účinků staly modifikace příslušných příčin, takže by se tentýž účinek mohl stát modem hned několika příčin najednou,¹²⁰ stejně jako je tomu i v případě atributů, pro něž zkrátka pravidlo, že žádné dvě substance nemohou být dokonale podobné, neplatí.¹²¹

„Kdo by také popřel,“ tázal se Leibniz, „že substance je modifikována intervencí jiné, podobně jako je těleso odraženo přistrčenou překážkou? Pro rozlišení uchopení odrazu jednoho tedy bude zapotřebí pojmu obou těles, a přesto může být odraz modem výhradně jednoho, nastane-li, že druhé těleso pokračuje v cestě bez vychýlení.“¹²² Pro definici modifikace je tudíž zapotřebí něčeho víc než jen pouhého vyžadování druhého pojmu a rovněž „zahrnutost v“ (charakteristika společná jak vlastnostem, tak i modům) musí v případě modů značit něco víc než jen pouhou potřebu čehosi dalšího. Na celém stvořeném světě ostatně neexistuje nic, co by pro svůj úplný pojem nepotřebovalo pojem všeho ostatního ve veškerenstvu,¹²³ takže čistě na základě této skutečnosti modifikaci vysvětlit nelze. Nejenže tedy vzhledem k uvedenému nelze souhlasit s Vailatim, podle něhož Leibniz nepodal žádné vysvětlení, co že se mu na nemo-dálním pojetí inherence jeví být nepřijatelným.¹²⁴ Především se tím totiž ujasnilo, že se v případě prostoru jedná o atribut proměnlivý, jaký navíc nelze pojímat skrze sebe sama, nýbrž jediné skrze substanci samotnou (tj. Boha).

¹²⁰ *Dopis de Volderovi ze 6. 7. 1701* (GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, LDV 208n.); *De aequipollentia causae et effectus* (GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, A VI,4,1963,§12n.). Proto je také Leibniz považoval za akcidenty absolutní, nikoliv modální [„Posteriores (...) sunt (...) accidentia absoluta (...)“ (Poznámky k Temmnikově *Philosophia vera*; GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, MU 163, pozn. 87, 101)].

¹²¹ GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, LC L.5.47.

¹²² „Quis neget etiam aliquam substantiam alterius interventu modificari? Ut cum corpus reflectitur ob obstaculum oblatum. Utriusque igitur corporis conceptus ad reflexionem unius distincte concipiendam erit necessarius et tamen reflexio potest esse modus, non nisi unius, cum fieri queat ut alterum pergat, non reflectatur“ (*Dopis de Volderovi ze 6. 7. 1701*; GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, GP II,226).

¹²³ *Dopis de Volderovi ze 6. 7. 1701* (GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, GP II,226)

¹²⁴ VAILATI, *Leibniz and Clarke*, s. 151.

Konkrétně v rámci dopisu pánovi z Gloucestershiru ovšem i Clarke ve stejném duchu potvrdil, že dokonce ani nesmírnost samotnou nelze považovat za atribut ve stejném smyslu, jako je jím moudrost, síla a podobná, což navíc jinde upřesnil ještě tím, že do opozice vůči veškerým kvalitám tohoto typu postavil právě mody. Mody zde následně vymezil na základě jejich mnohem volnější vazby na subjekt samotný, což jim tudíž v porovnání s ostatními kvalitami typu atributů či vlastností přináší nesporné výhody.¹²⁵ Atributy ani vlastnosti totiž především nelze predikovat sobě navzájem, zatímco nesmírnost je modem nejen Boží substance samotné, ale také veškerých jejích atributů. Podle Clarka se tak dokonce i v případě *immensity* samotné přísně vzato jedná o pouhý modus, stejně jako je tomu v případě věčnosti, neboť i ta je trváním přisuzovaným jak Boží substanci samotné, tak také veškerým jejím atributům. Nesmírnost ani věčnost tedy podle něj přísně vzato nelze považovat za atribut ani vlastnost, nýbrž za modus substance samotné včetně veškerých jejích atributů,¹²⁶ což ovšem obecně uznával také Leibniz. I on byl totiž mody ochoten přisuzovat nejen substancím, ale také akcidentům.¹²⁷

Jelikož se tedy k takto spinozovské terminologii přinejmenším po jistou dobu explicitně hlásil nejen Leibniz, ale také Clarke, neboť i on prostor příležitostně označoval přímo za modus,¹²⁸ můžeme uzavřít, že ani jeden z nich vskutku ani v nejmenším nezamýšlel oddělit prostor od Boha. Vzhledem k tomu, že mody byly již u Suáreze, jehož dílo přitom

¹²⁵ *A Defence of the Immateriality and Natural Immortality of the Soul* (SAMUEL CLARKE, WC III,760); *A Second Defence of the Immateriality and Natural Immortality of the Soul* (SAMUEL CLARKE, WC III,785); *A Third Defence of an Argument Made use of in a Letter to Mr. Dodwell* (SAMUEL CLARKE, WC III,825). Vzhledem k tomu, že posléze už při této klasifikaci v souvislosti s popisem skutečně inherujících kvalit jednou zcela opomíjel atributy i vlastnosti (*A Defence of the Immateriality and Natural Immortality of the Soul*; SAMUEL CLARKE, WC III,762), a jindy zase mody (*A Second Defence of the Immateriality and Natural Immortality of the Soul*; SAMUEL CLARKE, WC III,795), znovu se tím potvrzuje, že mody, atributy a vlastnosti pojímal takřka synonymně.

¹²⁶ *Clarkova odpověď na sedmý dopis pána z Gloucestershiru* (SAMUEL CLARKE, WC II,758).

¹²⁷ *De mundo praesenti* (GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, LoC 282n.); *Ad Ethicam B. d. Sp.* (GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, GP I,147,I,prop. 23); *Předmluva k Marii Nizolii De Veris principiis*; GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, GP IV,147).

¹²⁸ Srov. znovu *A Demonstration of the Being and Attributes of God* (SAMUEL CLARKE, WC II,527–530); *A Defence of the Immateriality and Natural Immortality of the Soul* (SAMUEL CLARKE, WC III,759); *Clarkův dopis ze 28. 11. 1713* (SAMUEL CLARKE, WC II,743) či *Clarkova odpověď na Třetí dopis pána z Gloucestershiru* (SAMUEL CLARKE, WC II,745).

Leibniz dle vlastních slov četl jako román,¹²⁹ definovány coby určení od příslušných substancí reálně odlišná,¹³⁰ stávají se navíc Leibnizovy záměry o to patrnějšími. Proměnlivý a dělitelný prostor coby modus se totiž vzhledem k tomu stává od neměnného a nedělitelného *immensa* skutečně odlišným, a přitom současně neoddělitelným, díky čemuž se Leibnizovi podařilo odstranit očividnou nekonzistenci v Newtonově pojetí.

Immensum in the Context of Leibniz's Correspondence with Clarke

Keywords: Leibniz; Newton; Clarke; Space; Immensum

Abstract: This study challenges some interpretative strategies comparing Leibniz's, or even Newton's metaphysics of space to a Cartesian one. Not only did both Newton and Leibniz explicitly oppose Cartesian metaphysics as such, but neither of them had even the slightest intention of separating space from God, although they did not agree on the exact nature of such a space-God relationship. Moreover, it was just a conceptual disagreement, since the identification of space with an attribute of God is to be found not only by Leibniz but also by Newton, as well as by his defender Samuel Clarke. Neither diverge the reasons why Leibniz no more than Clarke eventually argued for the category of modification rather than an attribute.

Mgr. Kateřina Lochmanová
Katedra filozofie
FF Ostravské univerzity
Reální 5, 701 03 Ostrava
lochmanovakatka@gmail.com

¹²⁹ „Suárez se mi četl se stejnou lehkostí, s jakou máme ve zvyku [číst] Mílétské povídky, jež lidé nazývají *romány*.“ [„(...) Suaresium non minori facilitate legerem, qua Milesias fabulae solemus, quas vulgo Romanas vocant“ (*Autobiografie*; GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, PG I,4,168)].

¹³⁰ FRANCISCO SUÁREZ, *DM* 7,1:17.